

ISSN 1392-5369

Specialusis ugdymas. 2010. Nr. 2 (23), 93–104

Special Education. 2010. No. 2 (23), 93–104

NEŽYMIĄ PROTO NEGALĘ TURINČIŲ PAAUGLIŲ LYTIŠKUMO RAIŠKA PER BENDRAVIMO GEBĖJIMUS

Neringa Povilaitienė, Liuda Radzevičienė

Šiaulių universitetas

P. Višinskio g. 25, LT-76351 Šiauliai

Lietuvoje nemažai nagrinėjami lytiškumo integracijos klausimai, tačiau pasigendama lytiškumo dimensijos analizės. Neįgalieji patiria dvigubą diskriminaciją: dėl negalės ir dėl lyties. Viena vertus, jie laikomi belyčiais, kita vertus, kalbant apie reprodukcinį potencialą, jie suvokiami kaip grėsmingi.

Straipsnyje, remiantis edukologijos, filosofijos, sociologijos mokslinėje literatūroje pateikiama lyties identiteto teorine analize, sukonstruotas lytiškumo raiškos bruožų, apimančių bendravimo *igūdžius bei ypatumus, emocijų raišką, socialinę elgseną ir igūdžius, seksualumą ir destruktivų elgesį tarpasmeniniuose santykiuose, modelis*, kuris įvertintas remiantis ekspertų metodu, ir pateikta lytiškumo raiškos per bendravimo gebėjimus požymių analizė.

Esminiai žodžiai: *negalė, lytiškumas, seksualumas, lytiškumo raiška, bendravimo gebėjimai, bendravimo igūdžiai, emocijų raiška.*

Įvadas

Lytiškumas viena iš pagrindinių asmens savybių, neatsiejamas nuo visų žmogiškųjų išteklių (fizinį, psichinį, socialinių ir dvasinių) raiškos. Lytiškumas atsispindi asmens lytiniame tapatumė – vyriškume ar moteriškume.

Analizuojant lytiškumo konceptą būtina apibrėžti „lytiškumo“ ir „seksualumo“ konstruktus. Lytiškumo ir seksualumo sampratos dažnai vartojamos kaip sinonimai, tačiau jų prasmė skiriasi. Lytiškumo samprata yra daug platesnė, o seksualumas yra tik vienas iš lytiškumo raiškos būdų, susijęs su kūniškumu, ir reiškiasi su fantazijomis, simboliais ir vaizdiniais, kurie lemia tai, kaip mes suvokiame save, esame suvokiami kitų.

Lytiškumą sudaro asmens įsitikinimų, vertybių sistema, požiūris į save kaip į vyrą ar moterį, į santykius su žmonėmis. Tai buvimo, bendravimo su kitais, kūrybos ir meilės išreiškimo būdas.

Tyrimo objektas – nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raiškos požymiai, atsispindintys bendravimo gebėjimuose.

Tyrimo tikslas – remiantis mokslinės literatūros analize pagrįsti nežymią proto negalę turinčių mokinių lytiškumo raiškos per bendravimo gebėjimus metodologinę sampratą bei patikrinus ją ekspertų metodu išskirti lytiškumo

raiškos požymius, pasireiškiančius per bendravimo gebėjimus.

Tyrimo uždaviniai:

1. Pateikti teorinį hipotetinį nežymią proto negalę turinčių mokinių lytiškumo sampratos modelį, apimančią bendravimo gebėjimų ypatumus.
2. Atskleisti ekspertų apklausoje išryškėjusius nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raiškos ypatumus bendravimo gebėjimų kontekste.

Lytiškumo raiškos teoriniai metodologiniai aspektai

Visuminis (holistinis) asmenybės supratimas. J. Pestalozzi, J. Dewey, M. Montessori, R. Steineris ir kt. (žr. Vasiliauskas, 2006) vaiko vystymąsi apibūdina kaip jo dorovinių, emocinių, fizinių, psichinių ir dvasinių galių plėtrą. Holistinis požiūris į vaiką atspindi jo integralumą ir visapusiškumą. Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programoje (2007) akcentuojama, kad lytiškumo ugdymas mokyklose turi remtis visuminiu (holistiniu) asmenybės suvokimu, t. y. kada žmogaus kūniškasis lygmuo suprantamas kaip neatsiejamas asmens psichinės, dvasinės ir socialinės raiškos komponentas. Ustilaitė (2008), Stulpinas (2004) teigia, kad jis taip pat neatsiejamas nuo vertybinės asmens orientacijos, todėl ugdymas privalo vykti kompleksiskai,

holistiškai. Analizuodami nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raišką, turėtume remtis holistiniu požiūriu į asmenybę, nes lytiškumas taip pat yra viena iš pagrindinių asmens savybių, neatsiejama nuo visų žmogiškųjų išteklių sandūrų: fizinių, psichinių, socialinių ir dvasinių.

Socialinio konstruktyvizmo požiūris į lytiškumo raišką. Socialinio konstruktyvizmo atstovai P. L. Bergeris, T. Luckmannas (žr. Martišauskienė, 2008) pasaulio pažinimą sieja su socialine aplinka, kuriančia tikrovės konstrukcijas, ypač bendradarbiavimą su kitais. Ruškus (2002), remdamasis socialinio konstruktyvizmo idėja, teigia, kad objektyvios realybės nėra: visa realybė atsispindi socialiniuose vaizdiniuose, kurie savo ruožtu kuria naują realybę. Socialinė atskirtis traktuojama kaip socialinio konstravimo pasekmė. West ir Zimmerman (1987) akcentuoja, kad lytis nėra įgimtas žmogaus bruožas, tai yra socialinis konstruktas, nuolat kuriamas ir atkuriamas socialinių sąveikų metu. Lytis apibūdinama kaip socialinių praktikų visuma, kas mokslininkams leidžia kalbėti apie ją kaip apie socialinę identitetą (Kraniauskienė, 2005). Ivanauskienė, Šidlauskienė (2007) pažymi, kad mokyklos, savo veiklą grindžiančios socialiniu konstruktyvizmu, nagrinėja moteriškumo ir vyriškumo pasireiškimo išimtinės formas, kurias sukelia būdai, konstruojantys lyties tapatybes. Socialinio konstruktyvizmo idėjomis galime paaiškinti daugelį šiandien visuomenėje egzistuojančių mitų apie nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumą ir jo raišką.

Pragmatiškas lytiškumo raiškos traktavimas. Pragmatizmo filosofijos atstovai C. Pierce'as, W. Jamesas, J. Dewey (žr. Rugevičiūtė, 2008) pabrėžia ne žinių, o gebėjimų svarbą, kad, panaudodamas savo ir visuomeninę patirtį, žmogus spręstų įvairias gyvenimo problemas. Patirtis, nusakanti mokinio santykį su aplinka, yra svarbiausia pragmatinės ugdymo filosofijos kategorija. Younkins (2005) teigia, kad ugdymas turi būti orientuotas į vaiką, o ne į žinių perdavimą, todėl dažnai pragmatizmo pedagogika vertinama kaip pedocentriška. Bitinas (2000) pažymi, kad pedocentriškoji orientacija reiškia, jog mokytojas, formuluodamas konkrečius mokymo tikslus, pasirinkdamas šiuos tikslus atitinkančią mokymo turinį ir ypač organizuodamas patį mokymo procesą, skatinamas atsižvelgti į mokinių mokymosi motyvacijos pobūdį, tai yra optimizuoti jų požiūrį į mokymąsi. J. Addamsas (žr. Stanfordo filosofijos enciklopedija, 2004) teigia, kad mokinių patirtis (asmeninė, kultūrinė)

turi būti pradžios taškas, pagal kurį planuojamas ugdymas. Pragmatizmo pedagogika siūlo ugdymo turinio pagrindą imti ugdytinio sąveiką su realia gamtine ir socialine aplinka, t. y. mokyti rasti optimalias elgsenos formas santykiuojant su šia aplinka. Turint mintyje, kad nežymią proto negalę turinčių vaikų elgsenos formavimasis daugeliu atvejų remiasi mėgdžiojimu, ši metodologinė prieiga leistų modeliuoti ne tik patirties kaupimą, bet ir pozityvios elgsenos stebėsenos kriterijais paremtą ugdymą.

Feministinis požiūris į lytiškumo raišką. Feminizmas – tai socialinė teorija ir politiniai moterų judėjimai už lygias teises su vyrais. Dauguma feminisčių yra ypač susirūpinusios socialine, politine ir ekonomine nelygybe tarp vyrų ir moterų (moterų nenaudai), kai kurios teigia, kad lytinės tapatybės, tokios kaip „vyras“ ir „moteris“, yra socialiniai konstruktai. Kalbant apie proto negalę turinčių asmenų lytiškumo raišką, reikėtų remtis trečiosios bangos postmoderniuoju feminizmu (B. J. Dow, A. Books, žr. Tereškinas, 2004), suteikiančiu balsą marginalizuotoms, diasporinėms ir kolonizuotoms kultūroms (Flax, 1995). Tai yra dinamiškas judėjimas, gebantis mesti iššūkį modernistinėms, patriarchalinėms ir imperialistinėms sampratoms. Postfeminizmas taip pat dekonstruoja ir binarines lyčių bei seksualumo kategorijas, kreipdamas dėmesį į translytinių, transseksualių, biseksualių individų patirtį. Liukinevičienė, Gudzinevičiūtė (2000) pastebi, kad ir visuomenėje, ir švietimo sistemoje yra gana daug vyro / moters diskriminacijos formų, subtilaus šališkumo, lyčių vaidmenų stereotipų. Autorės teigia, kad mokomojoje medžiagoje (vadovėliuose, filmuose ir kt.) pateikiama daug tradicinių, tipiško vyro ir moters elgesio pavyzdžių, kurie gali trukdyti visavertei lyčių saviškai, socializacijai. Atviroje visiems mokykloje, ugdant nežymią proto negalę turinčius mokinius, svarbu sudaryti vienodas galimybes ugdyti(s) socialinius gebėjimus, savigarbą, pasitikėjimą savimi, siekiant lygiavertę edukacinio ir socialinio dalyvavimo kartu su bendraamžiais įvairiose veiklos srityse (Kaffemanienė, 2007). Mokykloje reikėtų kurti aplinką, orientuotą į lygiavertę bendravimą, bendradarbiavimą, toleranciją ir pagarbą skirtingumams, siekiant įveikti visus įmanomus trukdžius: stereotipinių nuostatų į negalę ar lytį, šališkumo, diskriminacijos.

Tyrimo metodai: empirinis duomenų rinkimo metodas – ekspertų apklausa; duomenų

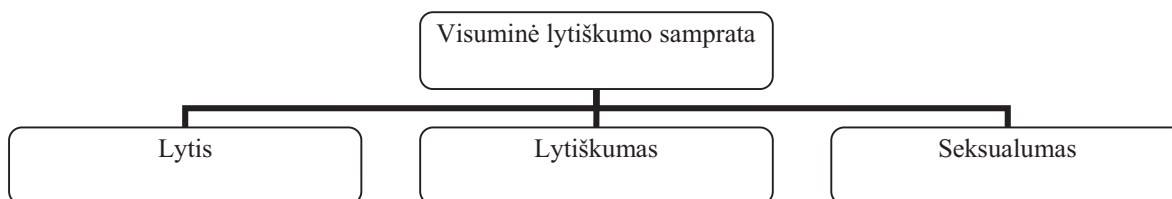
analizės metodas – aprašomoji statistika bei mokslinės literatūros analizė.

Tyrimo rezultatai

Visuminė asmens lytiškumo samprata

Neretai mokslinėje literatūroje „lytiškumo“ ir „seksualumo“ sampratos vartojamos kaip sinonimai, jos yra tapatinamos. Reikia pažymėti, kad visuminė lytiškumo samprata susideda iš *lyties* – vienos iš dviejų gyvųjų būtybių giminių (vyriškosios ar moteriškosios) (Lietuvių kalbos

žodynas, 2005), pirminių ir antrinių požymių, nuo kurių priklauso dauginimasis ir giminės, rūšies pratęsimas, visumos (Ustilaitė ir kt., 2007); *lytiškumo* – asmens lytinio tapatumo – vyriškumo ar moteriškumo (Ustilaitė, 2001) bei *seksualumo* – organizmo gebėjimo reaguoti į išorinius ir vidinius lytinius dirgiklius, gebėjimo lytiškai susijaudinti (Medicinos enciklopedija, 1993), funkcijos, lemiančios vyro ir moters lytinį potraukį (1 pav.).

1 pav. Visuminė lytiškumo samprata

Šiuolaikiniame lyčių studijų kontekste kalbant apie moterų ir vyrų tarpusavio santykius kartais vartojamas terminas *gender*. Šia samprata šiuo metu nusakomos kategorijos, pagrįstos lyties požymiais, pavyzdžiui, frazėse *gender gap* – lyčių atotrūkis ir *the politics of gender* – lyčių politika (Žvinklienė, 2004). Pasak Žvinklienės (2004), atsiranda prasminė painiava, kai vartojamas vienas terminas *lytis*, jo neskiriant į *lytį* ir *gender*, bei daroma klaida, teigiant, kad (biologinė) *lytis* yra sukonstruota, o šiai konstrukcijai vartojamas tas pats terminas *lytis*. Autorė nekritikuoja anksčiau straipsnyje minėtų terminų (*lytis*, *lytiškumas*, *seksualumas*) vartojimo tikslingumo, o tuo labiau neverčia vietoj jų vartoti termino *gender*, bet siūlo atsakingiau vartoti ir versti iš anglų kalbos kategorijas ir daugiau dėmesio skirti jų prasmei.

Kita tiriamojo reiškinio mokslinė interpretacija teigia, kad socialinės lyties fenomeno sandaros ir veikimo principų analizėje galima išskirti tris netapačias, bet su lytimi susijusias sąvokas: *biologinę lytį (sex)*, *biologinės lyties kategorijas (sex category)* ir *socialinę lytį (gender)* (West, Zimmerman cit. Žvinklienė, 2004). Kadangi nacionalinė švietimo sistema grindžiama humanistine ideologija, t. y. edukaciniuose procesuose žmogus suvokiamas kaip nedalijama psichinių, dvasinių ir fizinių procesų vienovė, todėl manome, kad straipsnyje

yra tikslinga nežymią proto negalę turinčių moksleivių lytiškumo identiteto formavimą per bendravimo gebėjimus analizuoti visuminės lytiškumo sampratos kontekste.

Lytiškumas apibrėžiamas kaip asmenybės sudedamoji dalis, kuri daro įtaką mūsų suvokimui, nuostatomis bei elgesiui santykiuose su kitais asmenimis ir visuomene. Taigi lytiškumo ugdymas apima asmeninių ir socialinių įgūdžių tobulinimą: emocijų sferos valdymą; pasitikėjimą savimi ir buvimą vertu pasitikėjimo; bendravimo ir bendradarbiavimo įgūdžių lavinimą; bendraamžių įtakos ribų supratimą, lyties vaidmenų stereotipizacijos suvokimą; saugojimąsi nuo seksualinio smurto bei kitų, susijusių su lytiškumu, konfliktinių situacijų (Farely, O'Brien, Prain, 2007). Autoriai pateikia lytiškumo ugdymo kaip dalies visapusiško sveikatos ugdymo (*Sexuality education as part of a comprehensive approach to health education*) modelį, susidedantį iš fizinio, socialinio bei psichologinio lytinio identiteto vaizdo. Lytiškumo ugdymui siūlomos temos: *fizinis augimas ir tobulėjimas*: kūno pokyčiai paauglystėje; *rūpinimasis savimi*: asmeninės higienos svarba; *buvimas savimi*: pasitikėjimas savimi kaip vertinga asmenybe; *seksualumas*: paauglystės metu pakitęs emocinis elgesys; *ryšiai su kitais*: draugystės užmezgimas ir išsaugojimas, ištikimybės supratimo kaita; *sprendimų priėmimas*: vertybės, bendravimas,

elgesys; *bendruomenės sveikata*: pagalbos įstaigos mano bendruomenėje; *virtotojų apsauga*: reklamos įtaka mano pasirinkimams; *maisto produktai ir mityba*: emocinis maisto vartojimo poveikis; *saugus elgesys*: rizikinga elgsena – būdas pačiam arba kitiems žmonėms pajusti tokio elgesio pasekmes.

Nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raiška per bendravimo įgūdžius

Negalę turintys asmenys, kaip ir visi žmonės, įvairiose gyvenimo situacijose prisiima skirtingus vaidmenis, tačiau D. Radke (žr. Šėporaitytė, 2006) pažymi, kad yra pirmiausia redukuojami iki jų negalės, taigi traktuojami tik kaip „neįgalūs“. Patys neįgalieji su lytimi susijusiuose klausimuose susiduria su priešpriešomis: viena vertus, jie laikomi belyčiais,

kita vertus, kalbant apie reprodukcinę potencialą, jie suvokiami kaip grėsmingi. Lietuvoje nemažai nagrinėjami neįgaliųjų integracijos klausimai, tačiau negalės tyrimuose pasigendama lytiškumo problemos analizės. Svarbios neįgaliesiems gyvenimo sritys, kaip seksualumas, partnerystė, šeima, motinystė ir tėvystė – nepakankamai nagrinėjamos.

Vyrauja įvairūs požiūriai į proto negalę turinčių asmenų lytiškumą (Veglia, 2004; Giulio, 2003; Ruškus, 2002; Rouso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Cymru, 2000). Visuomenėje išsigalėjęs stereotipinis neįgaliųjų lytiškumo vaizdinys, dažniausiai užkertantis kelią lytiškumo raiškai bei ugdymo aktualumui (žr. 1 lentelę).

1 lentelė

Lytiškumo ugdymo faktai ir mitai

Faktai (Veglia, 2004; Giulio, 2003; Ruškus, 2002; Rouso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Cymru, 2000)	Mitai (Veglia, 2004; Giulio, 2003; Ruškus, 2002; Rouso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Cymru, 2000)
<ul style="list-style-type: none"> • Lytiškumas dėl negalės neprarandamas. • Psichologiniai ir emociniai lytiškumo aspektai neįgaliam žmogui aktualūs kaip ir įgaliajam. • Bendravimo nevisavertiškumas lemia neįgaliųjų lytiškumo raidos ir visuomenės požiūrio į neįgaliojo lyties identitetą formavimąsi. • Vyrauja stereotipinis požiūris į neįgaliųjų lytiškumą. Griežtai kontroliuojama socialinė veikla, paminamas privatumas. • Visuomenėje galioja vertybės: grožis, patrauklumas, sveikata ir pan. • Seksualumas asocijuojasi su fiziniu patrauklumu, jaunyste, o kai šito nėra, tai žmogus laikomas neseksualiu. • Nepripažįstama jų seksualinių jausmų ir nesuteikiama žinių apie lytiškumą. Daugų daugiausia suteikiamas kitoks lytinis išsilavinimas, kuris „atitinka jų poreikius“. Kiti informacijos šaltiniai nepriimtini dėl raštingumo problemos bei bendraamžių ribotų žinių šiuo klausimu. • Reaguojama į lytiškumo klausimus ištikus krizei. • Peršami savi moraliniai įsitikinimai. Individus supa tiek daug skirtingų ir prieštarų vertybių, kad galų gale jie susiduria su dar didesne sumaištimi. 	<ul style="list-style-type: none"> • Dažnai šie žmonės laikomi amžiniais vaikais, nepaisant jų amžiaus, ir traktuojami arba kaip vaikai su vaikiška lytine nekaltybe, arba kaip vaikai su suaugusiųjų lytiniais poreikiais ir troškimais, kurių jie nepasiruošę valdyti. • „Normaliesiems“ priskiriamos specifinės, neįgaliesiems tik genitalinės seksualumo funkcijos. • Neįgalūs asmenys dažnai yra laikomi tarsi belyčiais (<i>non-sexual, asexual</i>) arba seksualiniais monstrais (<i>sexual monsters</i>), negebančiais kontroliuoti savo seksualinių troškimų ir emocijų. • Žvelgiama į juos, kaip į „gerus berniukus (mergaites)“. • Lytiškumas yra neturinčių negalės asmenų priedermė. • Asmenims, turintiems negalę, neleistina jokia lytinė raiška; surišti rankas, bausti kūno bausmėmis, kastruoti, malšinti vaistais. • Asmenys, turintys negalę, yra lytiškai normalūs, bet jie neatsako už save ir turėtų būti kontroliuojami.

Daugelis mokslininkų (Rogers, 2009, 2010; Ustilaitė, 2001; Ustilaitė, Gudžinskienė, Jakučiūnienė, Petronis, Narbekovas, Vaitoška, Obelenienė, 2007; Robinson, Polloway, Paston, Sargint, 1989; Schulz, 2009; ir kt.) akcentuoja,

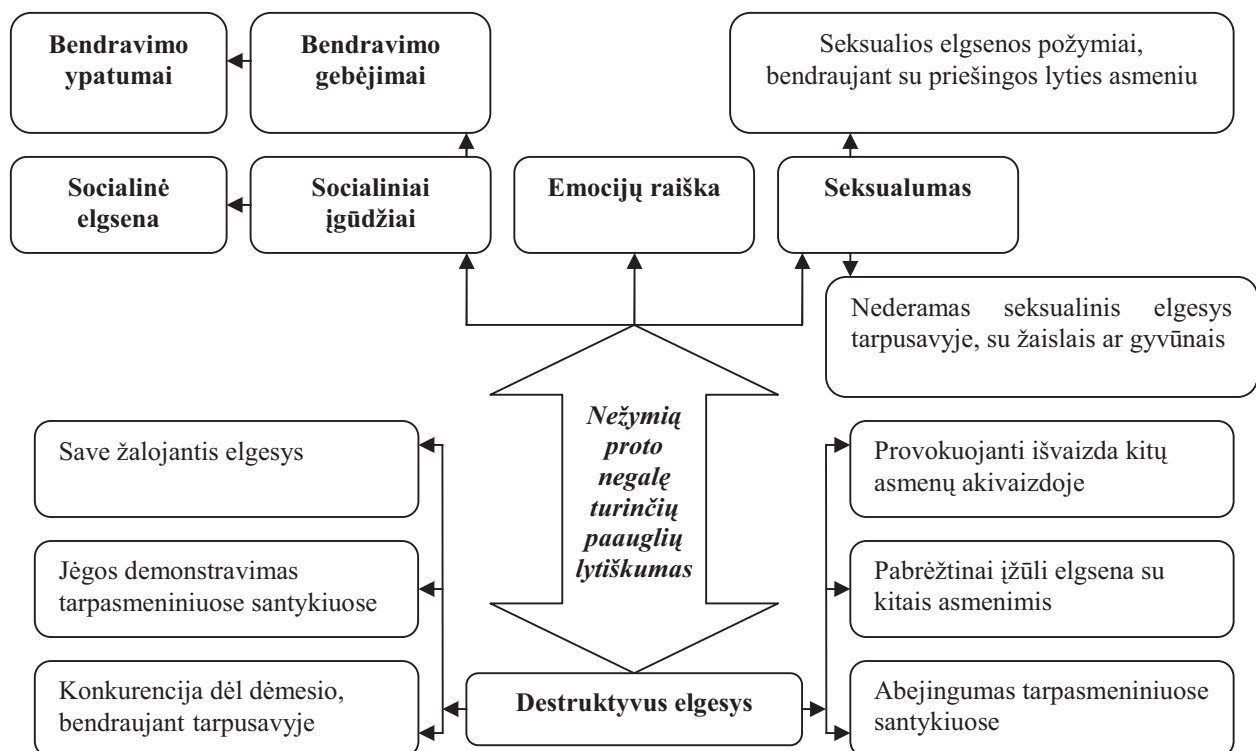
kad lytiškumo raiškos apimtis turi būti yra žymiai platesnė nei supratimas apie lytinius santykius, embriono vystymosi stadijas, nėštumo planavimą bei ligų prevenciją. Visa ši informacija yra svarbi, tačiau turėtų būti nagrinėjama kartu ir

asmenybiniame, emociniame bei socialiniame lygmenyse. Svarbiausia analizuojant lytiškumą yra susitelkti į socialinių santykių, emocijų, sprendimų priėmimo, atsakingumo už save ar kitus raišką, nes pats lytiškumas susideda iš fizinių, psichinių, socialinių ir dvasinių komponentų.

Remiantis edukologijos, filosofijos, sociologijos mokslinėje literatūroje pateikiama lyties identiteto teorine analize, sukonstruotas lytiškumo raiškos bruožų, apimančių *bendravimo gebėjimus bei ypatumus, emocijų raišką, socialinę elgseną ir įgūdžius, seksualumą bei destruktivų*

elgesį tarpasmeniniuose santykiuose, modelis, kuris pateiktas įvertinti ekspertams. Tyrime dalyvavo 11 ekspertų. Bitinas (2006) teigia, kad ekspertai – tai specialų išsilavinimą ir gerą veiklos patirtį turintys asmenys, yra palyginti gerai pasirengę spręsti tos srities veiklos uždavinius, kurie kyla neapibrėžtose situacijose net tada, kai nėra pakankamai duomenų. Tyrėjai bei pedagogai įvertino nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raišką apibūdinančius požymius, kurie buvo suskirstyti į 7 kategorijas (2 pav.), detalizuotas į jas paaiškinančius kriterijus, besiremiančius konkrečiais indikatoriais.

2 pav. Nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raiška (remiantis mokslo studijomis sudaryta N. Povilaitienės)

Ekspertai vieningai sutiko, kad nežymią proto negalę turinčių paauglių bendravimo ypatumai susiję su pernelyg dideliu pasitikėjimu kitais, įtampa tarpasmeniniuose santykiuose (pvz., bereikalingi kūno judesiai (pieštuko kramtymas, drabužių tampymas, nagų kramtymas ir kt.), socialinė elgsena pasižymi nesugebėjimu išsaugoti patikėtą paslaptį, egoizmu. Negalima teigti, kad šie mokiniai visada elgiasi garbingai kitų žmonių atžvilgiu, klausosi sąžinės ir elgiasi pagal

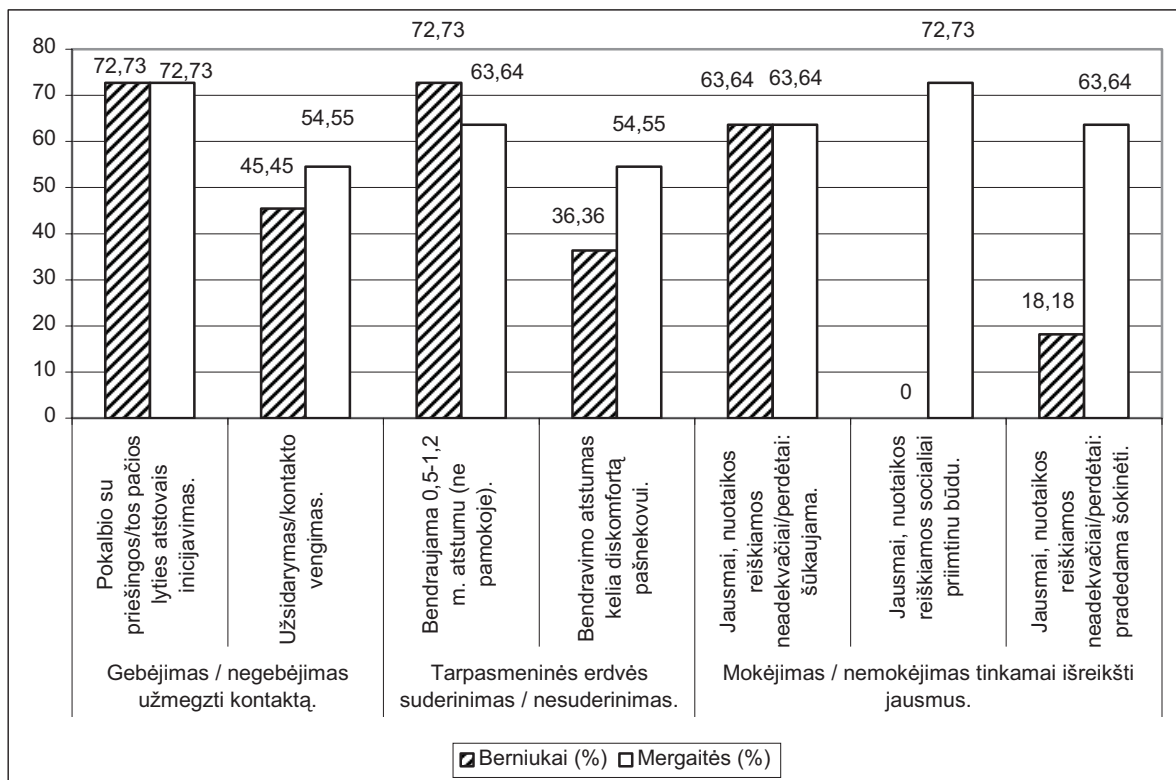
įstatymus, atlieka nurodymus, užduotis. Nežymią proto negalę turinčių paauglių seksualumas reiškiasi atvirai demonstruojama simpatija, bet nepasižymi pastoviu ir nederamu seksualiniu elgesiu tarpusavyje, su žaislais ar gyvūnais. Ekspertai vienareikšmiškai nesutiko, kad šiems paaugliams būdingas atviras masturbavimasis. Destruktyvus elgsenos pastebimas kaip bendramatnių netinkamo elgesio skundimas (siekiant save išaukštinti) bei melavimas, siekiant dėmesio.

Mokslininkai ir pedagogai nesutinka, kad kai kurie jausmai ir nuotaikos reiškiami neadekvačiai, t. y. šiems mokiniams nebūdingas siekimas apkabinti ar pabučiuoti pašnekovą bei verksmingas reagavimas į situacijas.

Dėl straipsnio ribotos apimties detaliau bus aptariama lytiškumo raiška per bendravimo gebėjimus ir emocijų raišką.

Rezultatų interpretacijai pasirinkti respondentų įvertinti indikatoriai, kurių procentinis dažnis daugiau nei 50 %, taip pat ir tais atvejais, kai vienas indikatorius yra įvertintas pagal vienos lyties lytiškumo raišką daugiau kaip 50 %, o kitos

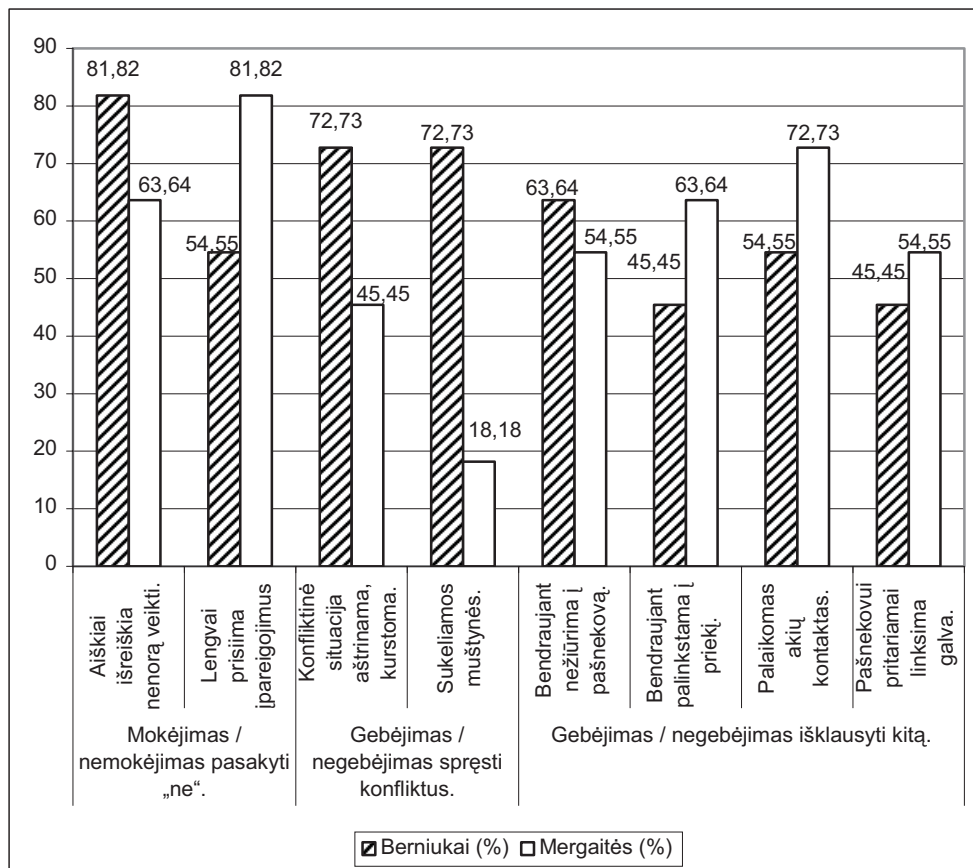
mažiau kaip 50 %. Taip pat šioje analizėje neatsisipindi respondentų atsakymai, kurie sutapo vertinant požymius (šie vertinimai aptarti anksčiau). Analizuojant nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raiškos per bendravimo gebėjimus požymius (ekspertų vertinimu) akivaizdu, kad tiek berniukams, tiek mergaitėms vienodai būdingas gebėjimas užmegzti kontaktą, t. y. mokėjimas inicijuoti pokalbį su priešinga arba ta pačia lytimi (72,73 %), tačiau mergaitės (54,55 %) dažniau nei berniukai (45,45 %) vengia kontakto, yra užsidarčiusios (3 pav.).

3 pav. Bendravimo gebėjimai, pasireiškiantys tarpasmeniniuose santykiuose

Tyrimo rezultatai atskleidžia, kad neigaliejai neretai susiduria su negatyviais dalykais, kurie formuoja jų gyvenimo patirtį bei norą ar nenorą būti tarp kitų. Tai susiję su galimai patiriamomis patyčiomis, atmetimu, socialine izoliacija, trumpalaikiais santykiais, pasirinkimo stoka, skurdžia patirtimi, uždaru bei vienatve. Šios priežastys gali sąlygoti nepasitikėjimą arba pernelyg didelį pasitikėjimą kitais, bendravimo vengimą ar agresyvų elgesį. Ekspertai pastebėjo, kad mergaitės šiek tiek patiklesnės ir nedrausnės nei berniukai, joms sunkiau atsisakyti nepageidaujamos ar žalingos veiklos. Jos lengviau prisi-

ima įsipareigojimus (81,82 %) nei berniukai (54,55 %), rečiau išreiškia nenorą veikti (63,64 %), nors tai geba nemaža dalis bendraamžių berniukų (81,82 %). Taip pat ekspertai teigia, jog berniukai linkę aštrinti konfliktines situacijas (72,73 %) ir netgi sukelti muštynes (72,73 %). Mergaitės taip pat pasižymi konfliktinių situacijų aštrinimu, kurstymu, tačiau tai daro šiek tiek rečiau (45,45 %), joms mažiau būdingas muštynių inicijavimas (18,18 %) nei berniukams (4 pav.).

4 pav. Bendravimo gebėjimai, pasireiškiantys tarpasmeniniuose santykiuose

Analizuojant tyrimo rezultatus matyti, kad bendraujant svarbu ne tik pasakyti žodžiai, bet taip pat kalbančiojo mintis atskleidžia balsas, kūno padėtis, akys. Šie aspektai taip pat akcentuojami kitų mokslininkų darbuose (žr. Garšvienė, Neverdauskaitė, 2008; Cymru, 2000), pažymint, kad neverbalinė komunikacija tai bendravimas be žodžių, kuris suteikia galimybę atpažinti pašnekovo jausmus, nusiteikimą bei pasitenkinimą/nepasitenkinimą bendravimu ir t. t. Veido išraiška, žvilgsnis, gestai, prisilietimai – tai neverbalinio bendravimo komponentai. Skiriamos dvi neverbalinio bendravimo rūšys: vokalinis neverbalinis bendravimas (balso intonacija, šūktelėjimai ir pan.) ir nevokalinis (gestai, judesiai, mimika ir pan.) (Garšvienė, Neverdauskaitė, 2008). Ekspertų vertinimu nežymią proto negalę turintys paaugliai pasižymi bendravimu nedideliu atstumu (0,5–1,2 m.). Toks draugiškas atstumo laikymasis būdingas 72,73 % berniukų ir 63,64 % mergaičių, tačiau toks bendravimo atstumas daugiau kelia diskomfortą pašnekovams, kurie bendrauja su mergaitėmis (54,55 %), kiek mažiau su berniukais – 36,36 %.

Dažnai šiems paaugliams būdingas nemokėjimas tinkamai išreikšti jausmus, neretai tai daroma neadekvačiai, pvz., šūkaujant (mergaitės – 63,64 %, berniukai – 63,64 %) bei šokinėjant (mergaitės – 63,64 %, berniukai – 18,18 %), tačiau mergaitės, skirtingai nei berniukai (0 %), tai daro socialiai priimtiniu būdu (72,73 %) (3, 4 pav.). Iš rezultatų matyti, kad nežymią proto negalę turintiems paaugliams labiau būdingas jausmų, emocijų reiškimas „į išorę“ (šūkaujama, šokinėjama ir kt.), nei „nusigręžimas“ į save ir bendravimas tokiu būdu, kuris atrodo adresuojamas sau, pvz., mojavimas ranka, griežimas dantimis, siūbavimas.

Tyrimo metu pastebėta, kad nežymią proto negalę turintys paaugliai puikiai valdo aktyvaus klausymosi gebėjimus, kurie pasireiškia dėmesio parodymu visu kūnu: *bendraujant palinkstama į priekį* (mergaičių – 63,64 %, berniukų – 45,45 %); *žvelgimu į akis: palaikomas akių kontaktas* (mergaičių – 72,73 %, berniukų – 54,55 %) bei mokėjimu tinkamu laiku palinkėti galva: *pašnekovui pritariamai linksima galva* (mergaičių – 54,55 %, berniukų – 45,45 %).

Berniukams (63,64 %) daugiau nei mergaitėms (54,55 %) būdingas vengimas žiūrėti į pašnekovą (4 pav.). Nors tyrimo rezultatai parodė, kad abi lytys pasižymi mokėjimu išklausti pašnekovą, tačiau mergaitės tai daro atkakliau.

Akivaizdu, kad neįgaliųjų bendravimas turi savų ypatumų, nes jie save dažnai išreiškia ne žodiniiais – kalbiniais būdais, o visu savo elgesiu bei laikysena. Bendravimo elgsena perteikiamos mintys (pažintinė ir protinė sritis), parodomi jausmai (emocinė sritis), išreiškiami norai bei reikalavimai (fizinė sritis). Todėl bendravimo procese aktualus ne tik bendravimo turinys (racionalusis lygmuo), bet ir bendravimo būdai (emocinis lygmuo) bei elgesio išraiškos, atspindinčios neįgaliojo vidinį bei išorinį bendravimą, t. y. sąveiką su kitais žmonėmis (interakcinis lygmuo) (žr. Garšvienė, Neverdauskaitė, 2008).

Vertindami bendravimo ypatumus, atsisiekidžiančius tarpasmeniniuose santykiuose (2 lentelė), ekspertai nurodo, jog nežymią proto negalę turintiems paaugliams būdingas atvirumas. Tačiau berniukai (72,73 %) dažniau nei mergaitės (0 %) išduoda paslaptis, kalba apie intymius dalykus (72,73 % berniukų, 54,55 % mergaičių), o mergaitės (81,82 %) savo ruožtu linkusios pasakoti aplinkiniams apie savo jausmus labiau nei berniukai (54,55 %). Pernelyg didelis atvirumas, pasitikėjimas aplinkiniais sukelia riziką patirti lytinį išnaudojimą, įsitraukimą į nusikalstamą veiklą ar žalingų įpročių įgijimą.

Tyrimo metu paaiškėjo, kad nežymią proto negalę turintys paaugliai aktyviai dalyvauja bendroje veikloje (81,82 % mergaičių, 45,45 % berniukų), o tai gali būti puiki galimybė vykdyti lytinį ugdymą, apsaugant nuo žalingo aplinkos poveikio bei mokant juos būti budresnius socialinėje aplinkoje.

Ekspertiniu vertinimu nustatyta, kad mergaitės dominuoja pagal draugiškumo tarpasmeniniuose santykiuose indikatorius: dažniau teikia pagalbą (72,73 % mergaičių, 54,55 % berniukų). Analizuojant paauglių bendravimo ypatumus tarpasmeniniuose santykiuose išryškėjo, kad berniukai stokoja atsakomybės: nenori taisyti klaidų (63,64 % berniukų, 45,45 % mergaičių), nesistengia įvykdyti pažadų (63,64 % berniukų, 54,55 % mergaičių), užduotis atlieka atmestinais (81,82 % berniukų, 63,64 % mergaičių). Taigi mergaitės yra atsakingesnės, be to, jos, skirtingai nuo berniukų,

blogai atlikusios užduotį, pažada ją iš naujo atlikti (63,64 % mergaičių, 36,36 % berniukų).

Neretai Lietuvoje, taip pat užsienio šalyse vyrauja tik pragmatinis požiūris į proto negalę turinčių asmenų lytiškumą, apsiribojama tik lytiniu švietimu (žinių apie kontracepciją, lytiškai plintančias ligas, neplanuotą nėštumą suteikimas ir pan.), pamirštant lytinio ugdymo tikslą – vertybių, dorovės bei valios ugdymą. Šiuo metu vyrauja kelios nuomonės lytiškumo formavimo klausimu: vieni mano (Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008; Obelenienė, Pukelis, 2004), kad dabartinis lytinis švietimas be dorovinio ir valios ugdymo daro žalą jauniems žmonėms; kiti teigia (Veglia, 2004; Giulio, 2003; Rousso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Ustilaitė, 2008; Cymru, 2000), kad lytinis švietimas jaunimą gali apsaugoti nuo ankstyvų lytinių santykių, ligų bei nelaukto nėštumo. Narbekovas, Obelenienė, Pukelis (2008) akcentuoja, kad lytiškumo ugdymu turi būti siekiama ugdyti asmenybę, gebančią kurti, mylėti ir užmegzti darnius santykius su kitos lyties asmeniu.

Gebėjimas elgtis atsakingai itin svarbus kalbant apie proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raišką, nes tai turi įtakos priimant tinkamus sprendimus, sąveikaujant su kitais žmonėmis, priešinga lytimi. Tyrimo metu nustatyta, kad mergaitėms būdingas ne tik didesnis atsakingumo jausmas, jos geba pagarbiau elgtis tarpasmeniniuose santykiuose nei berniukai: mažiau akcentuoja nepatinkantį elgesį (54,55 % mergaičių, 45,45 % berniukų), leidžia kitiems išsakyti savo nuomonę (81,82 % mergaičių, 72,73 % berniukų), nemenkina kito gebėjimų, minčių, pastangų (81,82 % mergaičių, 63,64 % berniukų), vengia įsakinėti, nurodinėti kitiems (54,55 % mergaičių, 36,36 % berniukų), tačiau abiem lytims būdingas vienodas blaškymasis bendraujant (72,73 %). Reikia pasakyti, kad berniukai (72,73 %) mažiau stengiasi išklausti aplinkinius nei mergaitės (54,55 %).

Ekspertai išryškino nežymią proto negalę turinčių paauglių asmenybės savybių skirstymą į blokus, kurie rodo, kad berniukai socialiai aktyvesni, o mergaitės pasižymi „moteriškomis“ socialiai pasyviomis savybėmis. Vertinant švelnumo / šiurkštumo indikatorius, atskleistos stereotipinės tendencijos, vyraujančias lyčių raiškoje: mergaitės yra švelnios, berniukai – šiurkštesni. Berniukai (72,73 %) dažniau šiurkščiai liečia pašnekovą nei mergaitės

(18,18 %) bei naudoja šiurkštų balso toną (63,64 % berniukų, 27,27 % mergaičių). Mergaitėms būdingesnis lipšnumas tarpusavio santykiuose (63,64 %), siekimas išlaikyti priešingos ar tos pačios lyties asmens ranką bendraujant (54,55 %). Jų bendraamžiams berniukams lipšnumą priskyrė 27,27 % ekspertų, o siekimą išlaikyti priešingos ar tos pačios lyties asmens ranką bendraujant tik 18,18 %.

Visuomenėje vyrauja neigiamas požiūris į neįgaliuosius, jie patiria socialinę izoliaciją, yra atstumiami dėl savo išvaizdos ar mąstymo būdo.

Patyrę izoliaciją, gyvendami ir bendraudami su labai ribotu skaičiumi žmonių, būdami uždaro būdo, jie neturi pakankamai patirties. Monotoniškas gyvenimo būdas, veiklos įvairovės nebuvimas, dienvakšės vienodumas apriboja pokalbių temas. Iš tyrimo rezultatų matyti, kad mergaitės dažniau jaučia įtampą nei berniukai tarpasmeniniuose santykiuose. Jos dažniau krūpčioja (72,73 % mergaičių, 27,27 % berniukų) bei konfliktuoja tarpusavyje (81,82 % mergaičių, 0 % berniukų).

2 lentelė

Bendravimo ypatumai, atsiskleidžiantys tarpasmeniniuose santykiuose

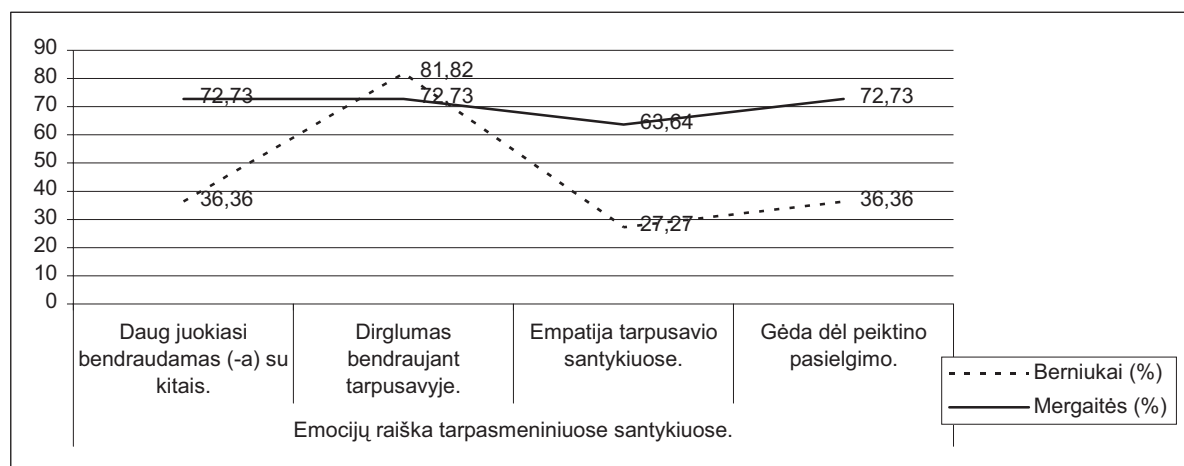
Kriterijai	Indikatoriai	Berniukai (%)	Mergaitės (%)
Atvirumas / uždarumas	Išduoda paslaptis.	72,73	0
	Kalba apie intymius dalykus.	72,73	54,55
	Pasakoja aplinkiniams apie savo jausmus.	54,55	81,82
Draugiškumas / nedraugiškumas	Atsisakymas dalyvauti bendroje veikloje.	81,82	18,18
	Nenoras padėti bendraamžiams, suaugusiesiems.	72,73	63,64
	Noras dalyvauti bendroje veikloje.	45,45	81,82
	Pagalba tarpasmeniniuose santykiuose.	54,55	72,73
Atsakomybė / neatsakingumas	Blogai atlikęs užduotį, pasižada ją iš naujo atlikti.	36,36	63,64
	Klaidų nenori taisyti.	63,64	45,45
	Nesistengia pažadų įvykdyti.	63,64	54,55
	Užduočių / namų darbų neatlieka.	63,64	45,45
	Užduotis atlieka atmetinai.	81,82	63,64
Pagarba / nepagarba	Geba neakcentuoti nepatinkančio elgesio.	45,45	54,55
	Kritikuoja bendraamžius, suaugusiuosius.	54,55	63,64
	Leidžia kitiems išsakyti savo nuomonę.	72,73	81,82
	Neišklauso aplinkinių nuomonės.	72,73	54,55
	Nemenkina kito gebėjimų, minčių, pastangų.	63,64	81,82
	Nurodinėja, kaip elgtis aplinkiniams.	72,73	72,73
	Vengia įsakinėti, nurodinėti kitiems.	36,36	54,55
Dėmesingumas / nedėmesingumas tarpasmeniniuose santykiuose	Blaškos bendraudami tarpusavyje.	72,73	72,73
Švelnumas / šiurkštumas	Šiurkštus pašnekovo lietimasis	72,73	18,18
	Šiurkštus balso tonas bendraujant.	63,64	27,27
	Lipšnumas tarpusavio santykiuose.	27,27	63,64
	Siekimas išlaikyti priešingos / tos pačios lyties asmens ranką bendraujant	18,18	54,55
Įtampa	Dažnas konfliktavimas tarpusavyje.	0	81,82
	Krūpčiojimas netikėtoje situacijoje.	27,27	72,73

Aptariant bendravimo gebėjimus įdomu paanalizuoti lytiškumo raišką per emocijas, t. y. jausmus, požiūrius, reakcijas į žmones, aplinkybes ir kt. Kadangi emocijų negalime

atpažinti iš organizmo sužadavimo matavimų, tai padaryti galime stebėdami veidus, kūnus, klausydami balso tono. Gebėjimas atpažinti emocijas, jas gebėti tinkamai išreikšti daug

įtakos turi tarpasmeninio bendravimo sėkmei. Patiriamos teigiamos emocijos padeda įsisavinti mokomąją medžiagą, skatina kūrybiškumą ir pan. Ekspertų apklausos metu nustatyta, kad nežymią proto negalę turinčios paauglės pasižymi žymesne emocijų raiška tarpasmeniniuose santykiuose (5 pav.). Joms būdingas didesnis empatiškumas (63,64 %) nei berniukams (27,27 %). Nežymią proto negalę turintys paaugliai pasižymi linksmumu („daug juokiasi bendraudamas (-a) su kitais“), tai būdinga

72,73 % mergaičių ir tik 36,36 % berniukų. Mergaitės dažniau susigėsta dėl papeikto elgesio (72,73 %), berniukams tai šiek tiek mažiau pasireiškia (36,36 %). Tačiau berniukai šiek tiek dirglesni bendraujant tarpusavyje (81,82 %) nei mergaitės (72,73 %). Manoma, kad kuriant gerą emocinį klimatą klasėje, grupėje, mokykloje ar šeimoje sudaromos sąlygos teigiamoms emocijoms, kartu ir lytiškumo raiškai per bendravimo gebėjimus.

5 pav. Emocijų raiška, siekiant atkreipti į save dėmesį

Nežymią proto negalę turinčių paauglių bendravimo gebėjimai, bendravimo ypatumai, emocijų raiška veikia neigaliųjų identiteto raidą bei formuoja visuomenės požiūrį į neįgaliojo identiteto formavimąsi. Lytiškumo ugdymas turėtų būti koncentruojamas į bendravimo gebėjimų, socialinių įgūdžių, emocijų, dorovinių vertybių, valios ugdymą.

Išvados

I. Remiantis edukologijos, filosofijos, sociologijos mokslinėje literatūroje pateikiama lyties identiteto teorine analize sukonstruotas lytiškumo raiškos bruožų, apimančių *bendravimo gebėjimus bei ypatumus, emocijų raišką, socialinę elgseną ir įgūdžius, seksualumą ir destruktivų elgesį tarpasmeniniuose santykiuose, modelis*, kuris pagrindžia edukaciniame procese formuojamo nežymią proto negalę turinčių moksleivių lytiškumo identiteto per bendravimą ypatumus.

II. Analizuojant ekspertinio vertinimo rezultatus išryškėjo nežymią proto negalę turinčių

paauglių lytiškumo raiškos per bendravimo gebėjimus požymiai:

1. Remiantis ekspertų vertinimu, galima teigti, kad nežymią proto negalę turintiems paaugliams būdingas gebėjimas užmegzti kontaktą, bendravimas nedideliu atstumu (0,5–1,2 m.), tačiau mergaitės dažniau nei berniukai turi gebėjimą išklausti kitą. Joms būdingas draugiškumas, atsakingumas, pagarba, švelnumas, lipšnumas. Nustatyta, kad mergaitės daugiau reiškia emocijas tarpasmeniniuose santykiuose: jos labiau pasižymi empatiškumu, linksmumu.
2. Ekspertai vieningai sutiko, kad nežymią proto negalę turinčių paauglių bendravimo ypatumai susiję su pernelyg dideliu pasitikėjimu kitais, įtampa tarpasmeniniuose santykiuose, pvz., bereikalingi kūno judesiai (pieštuko kramtymas, drabužių tampymas, nagų kramtymas ir kt.). Vertindami bendravimo ypatumus, atsiskleidžiančius tarpasmeniniuose santykiuose, ekspertai nurodė, jog nežymią proto negalę turintiems paaugliams vienodai būdingas

per didelis atvirumas, blaškymasis bendraujant.

3. Tyrimo metu išryškėjo lytiškumo raiškos skirtumai tarp lyčių: mergaitės šiek tiek patiklesnės ir nedraugesnės nei berniukai, joms sunkiau atsisakyti nepageidaujamos ar žalingos veiklos. Mergaitės dažniau susigėsta, tačiau yra mažiau dirglios nei berniukai. Berniukai linkę aštrinti konfliktines situacijas ir netgi sukelti muštynes. Mergaitės taip pat pasižymi konfliktinių situacijų aštriniu, kurstymu, tačiau tai daro šiek tiek rečiau, joms mažiau būdingas muštynių inicijavimas nei berniukams, kurie neretai pasižymi atsakomybės stoka, paslapčių atskleidimu, šiurkštesniu elgesiu.

Literatūra

1. Anderson, P., Kitchin, R. (2000). Disability, Space and Sexuality: Access to family Planning Services. *Social Science & Medicine*. Vol. 51, Issue 8 (16), 1163–1173.
2. Bitinas, B. (2006). *Edukologinis tyrimas: sistema ir procesas*. Vilnius: Kronta.
3. Bitinas, B. (2000). *Ugdymo filosofija*. Vilnius: Enciklopedija.
4. Cymru, C. (2000). *Tarp žmonių: Parankinė socialinio darbuotojo knyga, naudinga ir kitiems, turintiems silpnosios mokslumo asmenų*. Vilnius: Apyaušris.
5. *Dėl Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos patvirtinimo* (2007 m. vasario 7 d. švietimo ir mokslo ministro įsakymas Nr. ISAK-179) [žiūrėta 2009-02-15]. Prieiga internete: <<http://www.smm.lt/ugdymas/docs/2007-02-07-ISAK-179.pdf>>.
6. Farely, C., O'Brien, M., Prain, V. (2007). The discourses of sexuality in curriculum documents on sexuality education. *Sex Education*. Vol. 7, No. 1, 63–80.
7. Flax, J. (1995). Postmodernizmas ir lyčių santykiai feministinėje teorijoje. In *Moters samprata nuo antikos iki postmodernizmo* (p. 460–487). Vilnius: Pradai.
8. Garšvienė, A., Neverdauskaitė, V. (2008). Vidutiniškai ir žymiai sutrikusio intelekto vaikų bendravimo gebėjimų ugdymas alternatyviaja komunikacija. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 2 (18) [žiūrėta 2010-09-28]. Prieiga internete: <http://www.su.lt/filemanager/download/6440/12_Nevardauskaite%20Garsviene.pdf>.
9. Giedraitienė, E., Vaičekauskaitė, R. (2002). Vaikų su negalia lytinio ugdymo mokykloje problema. *Pedagogika*, 57, 44–49.
10. Gina Di Giulio (2003). Sexuality and People living with Physical or Developmental Disabilities: A Review of Key Issues. *The Canadian Journal of Human Sexuality*. East York.
11. Ivanauskienė, F., Šidlauskienė, V. (2007). *Lytis ir ugdymas*. I d. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
12. Younkins, E. W. (2005). *Dewey's Pragmatism and the Decline of Education* [žiūrėta 2008-02-14]. Prieiga internete: <http://rebirthofreason.com/Articles/Younkins/Deweys_Pragmatism_and_the_Decline_of_Education.shtml>.
13. Kaffemanienė, I. (2007). Studijų programų rekonstravimo, užtikrinančio lyčių lygybės, partnerystės ir tolerancijos kompetencijas, metodologija. *Lyčių studijos ir tyrimai* [žiūrėta 2008-10-15]. Prieiga internete: <<http://www.su.lt/article/archive/1355>>.
14. Kraniauskienė, S. (2005). Lyties tapatybės raiška XX a. lietuvių autobiografijose. *Tiltai*, 2 [žiūrėta 2010-09-28]. Prieiga internete: <http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2005~ISSN_1392-3137.N_2_31.PG_73-82/DS.002.0.02.ARTIC>.
15. Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas / redaktorių kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zaborskaitė, 2005. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas [žiūrėta 2010-09-02]. Prieiga internete: <www.lkz.lt>.
16. Liukinevičienė, L., Gudzinevičiūtė, O. L. (2000). Lytiškumo ugdymo aspektai mokyklinių vadovėlių iliustracijose. In *Feminizmas, visuomenė, kultūra* (p. 109–119). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
17. Martišauskienė, E. (2008). Ugdomojo mokymo retrospektyva ir dabartis (V. Rajecko „Ugdomojo mokymo“ ir konstruktyvizmo paralelės). *Pedagogika*, 89 [žiūrėta 2009-02-26]. Prieiga internete: <www.ceeol.com>.

18. Medicinos enciklopedija (1993). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
19. Narbekovas, A., Obelenienė, B., Pukelis, K. (2008). *Lytiškumo ugdymo etika*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
20. Obelenienė, B., Pukelis, K. (2004). *Lytinis švietimas Lietuvoje ir pasaulinė reprodukcinė ideologija* [žiūrėta 2009-01-10]. Prieiga internete: <<http://www.gyvybe.lt/files/File/straipsniai/lytinissvietimas.pdf>>.
21. Robinson, G. A., Polloway, E. A., Paston, J. R., Sargent, L. R. *Best Practises in Mild Mental Retardation* (1989). Reston, VA: Division on Mental Retardation of the Council for Exceptional Children.
22. Rogers, C. (2009). (S) excerpts from a Life Told: Sex, Gendre and Learning Disability. *Sexualities. Vol. 12 (3)*.
23. Rogers, C. (2010). But it's about sex: mothering, normalisation and young learning disabled people. *Disability & Society, Vol. 25, No. 1*, 63–74.
24. Rouso, H. (2003). *Education For All: A Gender And Disability Perspective* [žiūrėta 2008-09-15]. Prieiga internete: <<http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001469/146931E.pdf>>.
25. Rugevičiūtė, R. G. (2008). Bendrojo lavinimo Lietuvos mokyklų katalikų tikybos mokymo programų kaita. *Pedagogika, 90*.
26. Ruškus, J. (2002). *Negalės fenomenas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
27. Schulz, S. I. (2009). Psychological Theories of Disability and Sexuality: A Literature Rewiew. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*.
28. Stanford enciclopedia of phylosophy (2004) [žiūrėta 2008-10-27]. Prieiga internete: <<http://plato.stanford.edu/entries/femapproach-pragmatism/>>.
29. Stulpinas, T. (2004). *Bendrojo ir specialiojo ugdymo principai*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
30. Šėporaitytė, D. (2006). Negalia ir lytis. Fiziškai neigalių moterų moteriškumo sampratos. *Sociologija. Mintis ir veiksmai, 2* [žiūrėta 2008-10-15]. Prieiga internete: <http://www.ku.lt/sociologija/files/2006_nr.02.108-130.pdf>.
31. Tereškinas, A. (2001). *Kūno žymės: seksualumas, identitetas, erdvė Lietuvos kultūroje*. Vilnius: Baltos lankos.
32. Tereškinas, A. (2004). Konfliktinė hegemonija: žiniasklaida ir moterys Lietuvoje bei Europos Sąjungoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai, 3* [žiūrėta 2008-10-15]. Prieiga internete: <http://www.ku.lt/sociologija/files/2004_nr.03.65-78.pdf>.
33. Ustilaitė, S. (2001). *Paauglių lytiškumo raiška ir jos psichopedagoginės korekcijos prielaidos*. Daktaro disertacija. Vilniaus pedagoginis universitetas.
34. Ustilaitė, S. (2008). *Lytiškumo ugdymas*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
35. Ustilaitė, S., Gudžinskienė, V., Jakučiūnienė, D., Petronis, A., Narbekovas, A., Vaitoška, G., Obelenienė, B. (2007). *Vaičių ir jaunimo rengimo šeimai programų rengimas* [žiūrėta 2010-08-12]. Prieiga internete: <<http://www.smm.lt/ugdymas/docs/programos/SPPC.pdf>>
36. Vasiliauskas, R. (2006). Ugdymo filosofijos integravimas į pedagoginę praktiką. *Pedagogika, 86* [žiūrėta 2008-10-15]. Prieiga internete: <www.ceeol.com>.
37. Veglia, F. (2004). *Mental disability and sexuality* [žiūrėta 2008 10 15]. Prieiga internete: <<http://www.styrktarfelag.is/files/1999882279mental%20disability%20and%20sexuality.doc>>.
38. West, C., Zimmerman, D. H. (1987). Doing gender. *Gender and Society, Vol. 1, No. 2* [žiūrėta 2010-10-01]. Prieiga internete: <<http://www.soc.washington.edu/users/brines/doinggender.pdf>>.
39. Westheimer, R. K., Stanford, L. (2005). *Human Sexuality*. Philadelphia: Lippincott Williams&Wilkins.
40. Žvinklienė, A. (2004). Gendre mainstreaming ar lyčių dėmens integravimo strategija? *Sociologija. Mintis ir veiksmai, 2* [žiūrėta 2010-10-02]. Prieiga internete: <http://www.ku.lt/sociologija/files/2004_nr.02.120-128.pdf>.

ISSN 1392-5369

*Specialusis ugdymas. 2010. Nr. 2 (23), 105–115**Special Education. 2010. No. 2 (23), 105–115*

SEXUALITY EXPRESSION OF TEENAGERS WITH MILD MENTAL DISABILITY THROUGH COMMUNICATION ABILITIES

Neringa Povilaitienė, Liuda Radzevičienė

Šiauliai University

P. Višinskio g. 25. LT-76351 Šiauliai

In Lithuania the integration of sexuality questions are widely analysed, however, there is a lack of the analysis of sexuality dimension. People with disabilities experience double discrimination: due to their disability and due to their sex gender. On the one hand they are considered asexual, on the other hand, regarding the re-productive potential, they are considered as dangerous.

The article is based on a theoretical analysis of gender identity provided by scientific literature on education, philosophy and sociology. It constructs the model of sexuality with the features of its expression, including *communication skills and their peculiarities, expression of emotions, social behaviour and skills, sexuality and destructive behaviour in interpersonal relationships*, which has been assessed using the expert method, and the analysis of the features of the expression of sexuality through communication skills.

Keywords: *disability, sexuality, sexiness, expression of sexuality, communication abilities, communication skills, expression of emotions.*

Introduction

Sexuality is one of the main human features, inseparable from the expression of all human resources: physical, mental, social and spiritual. Sexuality is reflected in a person's sexual identity – manhood or womanhood.

When analysing the concept of sexuality, it is necessary to define the constructs of 'sexuality' and 'sexiness', which are often used as synonyms, but their meaning is different. The meaning of sexuality is much wider, whereas sexiness is only one of sexuality expression modes, related to sensuality, and it manifests in fantasies, symbols and visions, which determines how we perceive ourselves and how we are perceived by others.

Sexuality consists of a person's belief and value system, the attitude to oneself as a man or a woman, the relationship with people. This is the way of being, communication with others, creation and expression of love.

The research subject – the features of sexuality expression of teenagers with mild mental disability, reflected in communication abilities.

The research aim – using scientific analysis to ground the methodological concept of sexuality expression of students with mild mental disability through the ability to communicate, and, after having it tested by the expert method, to distinguish the features of sexuality expression through communication skills.

The research tasks:

1. To provide hypothetic model of the concept of students' with mild mental disability sexuality, encompassing the peculiarities of communication abilities.
2. To reveal sexuality expression features of teenagers with mild mental disability, which have been discovered in the experts' questionnaire.

Methodological aspects of the expression of sexuality

Holistic perception of a personality.
J. Pestalozzi, J. Dewey, M. Montessori, R. Stainer and other authors (see Vasiliauskas, 2006) describe child development as the development of his/her moral, emotional, physical, mental and spiritual powers. Holistic approach to a child reflects his/her integrity and universality. The Programme on Family preparation and sexual

education (2007) emphasised that the education of sexuality in school should be based on a holistic approach to a person, i. e. when a man's physical level is understood as inseparable component of person's mental, spiritual and social expression.

Ustilaitė (2008), Stulpinas (2004) claim that it is also inseparable from the person's value orientation, therefore education has to be carried out in a complex and holistic way. When analysing sexuality expression of teenagers with mild mental disability, we should use a holistic approach to a person, because sexuality is also one of the main person's characteristics, inseparable from all human resources: physical, social and spiritual.

Social constructivism approach to expression of sexuality. The representatives of the social constructivism approach L. Berger, T. Luckman (see Martišauskienė, 2008) relate the perception of the world to the social environment that created constructions of reality, especially cooperation with others. Ruškus (2002), using the idea of social constructivism, claims that there is no objective reality: all the reality is reflected in social visions, which in their own way create a new reality. Social isolation is considered a consequence of social construction.

West and Zimmerman (1987) emphasise that sex is not an innate human feature but a social construct, constantly being created and recreated during social interactions. Gender is defined as the totality of social practices which allows scientists to talk about it as a social identity (Kraniauskienė, 2005). Ivanauskienė, Šidlauskienė (2007) note that schools, which base their activity on social constructivism analyse the exclusive forms of manifestation of womanhood and manhood, which are caused by the means which construct identities of a gender. The ideas of social constructivism enable to explain many currently existing myths in society regarding sexuality and its expression of teenagers with mild mental disability.

Pragmatic approach to the expression of sexuality. The representatives of pragmatism philosophy C. Pierce, W. James, J. Dewey (see Rugevičiūtė, 2008) emphasise the importance of abilities rather than knowledge, so that a person would solve different life problems using his personal and social experience. The experience defining a pupil's relation with the environment, is the most important category of pragmatic educational philosophy. Younkins (2005) claims

that education should be aimed at a child rather than on transmitting knowledge, therefore pragmatic pedagogy is often considered pedocentric. Bitinas (2000) notes that pedocentric orientation means that a teacher, when formulating concrete teaching goals, choosing teaching contents relevant to these goals and especially organising the actual teaching process, is encouraged to take into account the profile of pupils' learning motivation, which means to optimise their approach to learning. J. Addams (see Stanford Encyclopaedia of Philosophy, 2004) claims that pupils' experience (personal, cultural) should be the starting point according to which the education is planned. Pragmatism pedagogy suggests to consider pupil's interaction with the real natural and social environment as a basis of the contents of education, i. e. to teach to find optimal forms of behaviour when interacting with this environment. Bearing in mind that the development of teenagers' with mild mental disability behaviour is often based on imitation, this methodological approach would enable to model the education based not only on accumulating experience but also on the criteria of positive behaviour observation.

Feminist approach to expression of sexuality. Feminism is a social theory and political women's movement for equal rights with men. The majority of feminists are especially concerned with social, political and economic inequality between men and women (against women); some of them claim that sexual identity such as *man* and *woman* is considered as the social constructs. Analysing the sexuality expression of people with mental disability, we should refer to the third wave of postmodern feminism (B. J. Dow, A. Books, see Tereškinas, 2004), which gives voice to marginalised, diasporic and colonised cultures (Flax, 1995). This is a dynamic movement able to challenge modernist, patriarchal and imperialist perceptions. Post-feminism also de-constructs binary categories of gender and sexuality, paying attention to the experience of trans-gender, transsexual, bisexual individuals.

Liukinevičienė, Gudzinevičiūtė (2000) note that there are quite a lot of forms of men/women discrimination, subtle bias, stereotypes of gender roles in society as well as in educational system. The authors claim that educational materials (textbooks, films etc.) give a lot of traditional, typical examples of man's and woman's behaviour which may hinder a

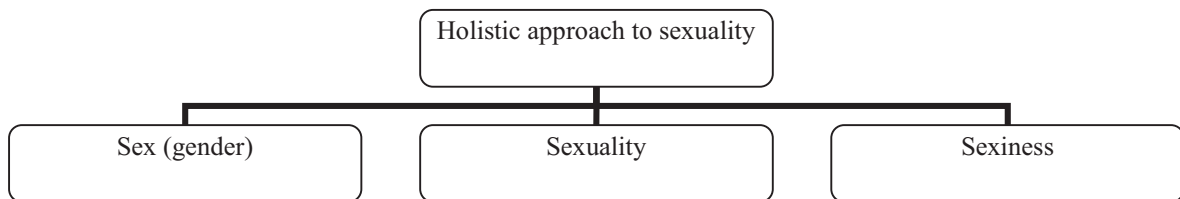
comprehensive self-expression and socialization of sexes. Educating pupils with mild mental disability in *school for all* it is important to provide equal opportunities to develop social competences, self-esteem, self-confidence, and encourage an equal social educational participation in different areas of activity together with their peers (Kaffemanienė, 2007). The environment should be created at school, aimed at equal communication, cooperation, tolerance and respect to differences, trying to overcome all possible obstacles: stereotypical attitude towards disability or sex, bias, discrimination.

Methods of the research: empirical method of data collection – questioning of the experts; method of data analysis – descriptive statistics and analysis of scientific literature.

The research results

Holistic approach to a person's sexuality

In scientific literature the concepts *sexuality* and *sexiness* are used as synonyms or they are identified. The holistic approach of sexuality consists of *sex* – the totality of primary and secondary features of one of two living creatures genders (masculine or feminine) (Lietuvių kalbos žodynas 2005), which determine reproduction and continuity of the family species (Ustilaitė ir kt., 2007); *sexuality* – person's sexual identity – manhood or womanhood (Ustilaitė, 2001) and *sexiness* – the functions of organism's ability to react to external and internal irritants, the ability to be sexually aroused (Medicinos enciklopedija, 1993) determining man's and woman's sexual attraction (picture 1).

Picture 1 Holistic approach to sexuality

In the current study context, analysing the relationship between women and men the term *gender* is used in order to define categories, based on the features of a sex, for example, phrases like *gender gap and the politics of gender* (Žvinklienė, 2004). According to Žvinklienė (2004), the confusion occurs when one term *sex* is used, not distinguishing it into *sex* and *gender*, claiming, that (biological) *sex* is constructed, and for this construction the same term *sex* is used. The author does not criticise the usage of the aforementioned terms (*sex, sexuality, sexiness*), and does not force to replace them by the term *gender*, but suggests to use and translate English categories more responsibly, paying attention to their meaning.

Another scientific interpretation of the phenomenon maintains that in the analysis of the principles of how social gender phenomenon is constructed and acts, three non-identical, but sex/gender related definitions could be distinguished: *sex (biological), sex category (biological) and gender (social sex)* (West, Zimmerman quoted from Žvinklienė, 2004).

National educational system is based on the humanistic ideology, i. e. in educational

processes a human being is perceived as indivisible whole of mental, spiritual and physical processes, therefore it is relevant to analyse the sexual identity formation of pupils with mild mental disability through the communication abilities in the context of a holistic approach to sexuality.

Sexuality is defined as an integral part of the personality influencing our perception, attitude and behaviour in relation to other people and society. Hence, sexuality education encompasses improvement of personal and social skills, such as management of emotional sphere; self-confidence and trust worthiness; improving communication and cooperation skills; understanding boundaries of peer limitations, the perception of gender role stereotypes; protection from sexual abuse and other conflict situations related to sexuality (Farely, O'Brien, Prain, 2007). Authors provide the model of 'Sexuality education as part of a comprehensive approach to health education' which consists of physical, social and psychological view on sexual identity. The themes suggested for sexuality education are as following: *physical growth and improvement*, i. e.

changes of the body in teenage years; *taking care of oneself*, i. e. the importance of personal hygiene; being oneself, i. e. self-confidence as a valuable person; *sexiness*, i. e. emotional behaviour that has changed during adolescence; *relations with others*, i. e. creating and maintaining friendship, change in fidelity perception; decision making, i. e. values, communication, behaviour; *public health*, i. e. establishments in the community; *consumer protection*, i. e. influence of advertising on my choices; *food and nutrition*, i. e. emotional effect of food consumption; *safe behaviour*, i. e. risky behaviour – way for oneself/others to experience the consequences of such a behaviour

Sexuality expression of teenagers with mild mental disability through communication skills

People with disability, like other people, take different roles in different life situations, however, according to D. Radke (see Šėporaitytė, 2006), firstly they are reduced to their disability,

therefore only considered as ‘disabled’. The people with disabilities face contradictions in the issues which are related to sex: on the one hand, they are considered asexual, on the other hand, when speaking about reproductive potential, they are perceived as dangerous. In Lithuania, the questions of integration of people with disabilities are quite widely analysed, however, the disability studies lack the analysis of the sexuality problem. The areas important to people with disabilities, such as sexiness/sexuality, partnership, family, motherhood and fatherhood are insufficiently analysed.

Different approaches to the sexuality of people with mental disability prevail (Veglia, 2004; Giulio, 2003; Ruškus, 2002; Rousso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Cymru, 2000). The stereotypic vision of the sexuality of people with disabilities is embedded in society which often hinders the expression of sexuality and the relevance of education (table 1).

Table 1

Facts and myths of sexuality education

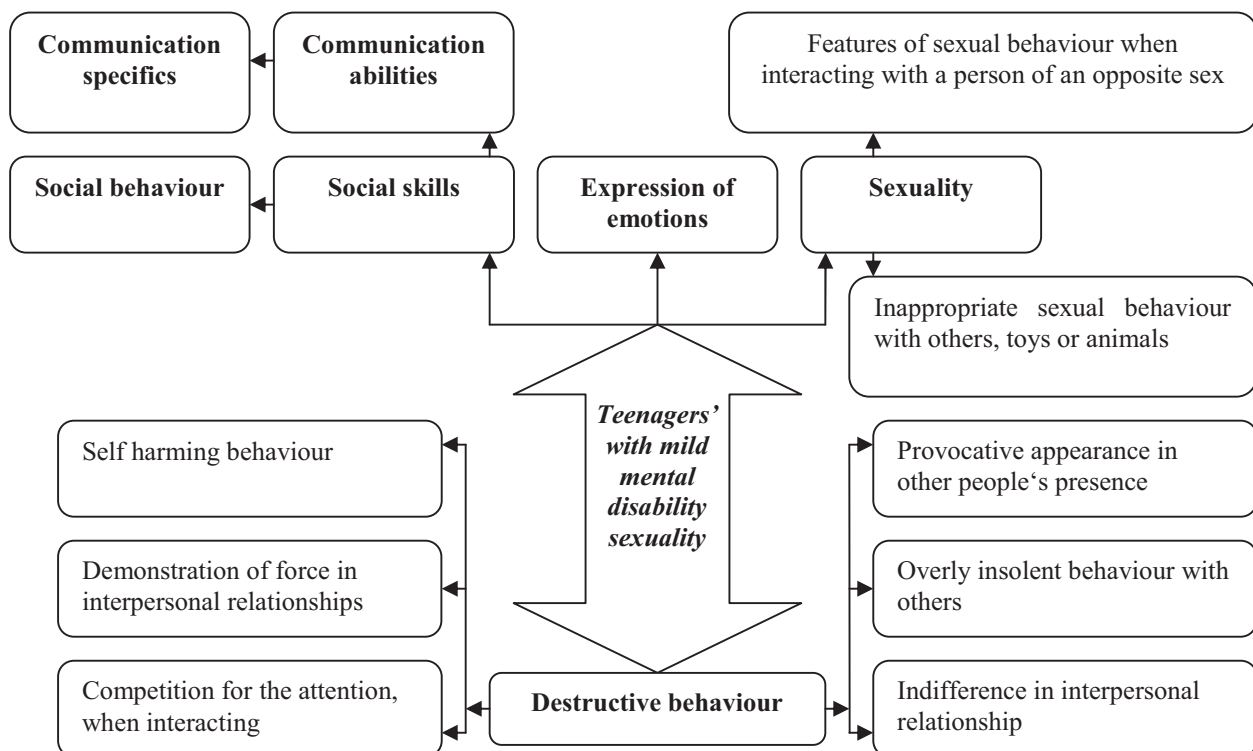
Facts according to: Veglia, 2004; Giulio, 2003; Ruškus, 2002; Rousso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Cymru, 2000	Myths according to: Veglia, 2004; Giulio, 2003; Ruškus, 2002; Rousso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Cymru, 2000
<ul style="list-style-type: none"> • Sexuality is not lost because of disability • Psychological and emotional aspects of sexuality are relevant to people with disabilities as well as to a person without disability. • Communication inadequacy determines the formation of sexuality development of people with disability and society’s attitude towards sexual identity of those people. • Stereotypical attitude towards sexuality of people with disabilities prevails. Social activity is strictly controlled, the privacy is breached. • The following values prevail in society: beauty, attractiveness, health etc. • Sexuality is associated with physical attraction, youth, and in their absence, a person is considered not sexual/sexy. • Their sexual feelings are not recognised and they are not provided with knowledge about sexuality. At most, different sexual education is given which ‘corresponds their needs’. Other information resources are unacceptable due to illiteracy as well as due to the limited knowledge of their peers regarding this issue. • The sexuality questions are reacted to when there’s crisis. • Certain moral beliefs are being imposed on people with disabilities. Individual is surrounded by many different and contradicting values and in the end they are faced with even bigger confusion. 	<ul style="list-style-type: none"> • Often these people are considered as eternal children, despite their age, and are considered as either children with childish virginity or as children with adult sexual needs and desires which they are not prepared to control. • ‘Normal’ people are attributed with specific, and people with disability – only genital sexuality functions. • People with disability are often considered as <i>non-sexual, asexual</i> or <i>sexual monsters</i> unable to control their sexual desires and emotions. • They are seen as ‘good boys / girls’. • Sexuality is the duty of people without disability. • People with disability are not allowed any sexual expression; tie hands, use corporal punishment, castrate, sedate with pills. • People with disability are sexually normal, but they are not responsible for themselves and should be controlled.

It has been emphasised (Rogers, 2009, 2010; Ustilaitė, 2001; Ustilaitė, Gudžinskienė, Jakučiūnienė, Petronis, Narbekovas, Vaitoška, Obelenienė, 2007; Robinson, Polloway, Paston, Sargint, 1989; Schulz, 2009 and others), that the scope of sexuality expression should be much wider than the understanding about sexual relationship, stages of embryo development, pregnancy planning and disease prevention. This information is important, however, it should be analysed at the personal, emotional and social level. When analysing sexuality, the most important thing is to focus on the expression of social relationship, emotions, decision making, responsibility for oneself and others, because sexuality consists of physical, mental, social and spiritual components.

Using theoretical analysis of sexuality identity provided by scientific literature on

education, philosophy, sociology, the model of sexuality expression and its features, including *communication abilities and specifics, emotional expression, social behaviour and abilities, sexuality and destructive behaviour in interpersonal relationships*, has been construed and submitted for the expert assessment. 11 researchers took part in the research. According to Bitinas (2006), experts are people with specialised competencies and rich work experience who are comparatively well prepared to tackle tasks of a particular area which occur in the undefined situations even when there is not enough data. Researchers and pedagogues assessed features of the sexuality expression of teenagers with mild mental disability which have been subdivided into 7 categories (picture 2), detailed into the criteria based on concrete indicators.

Picture 2. Expression of sexuality of teenagers' with mild mental disability
(by N. Povilaitienė, grounded on scientific studies)

Experts unanimously agreed that communication specifics of teenagers with mild mental disability are related to over trust in others, tension in interpersonal relationship (for example, biting a pencil, pulling clothes, biting nails etc); social behaviour manifests in the inability to keep

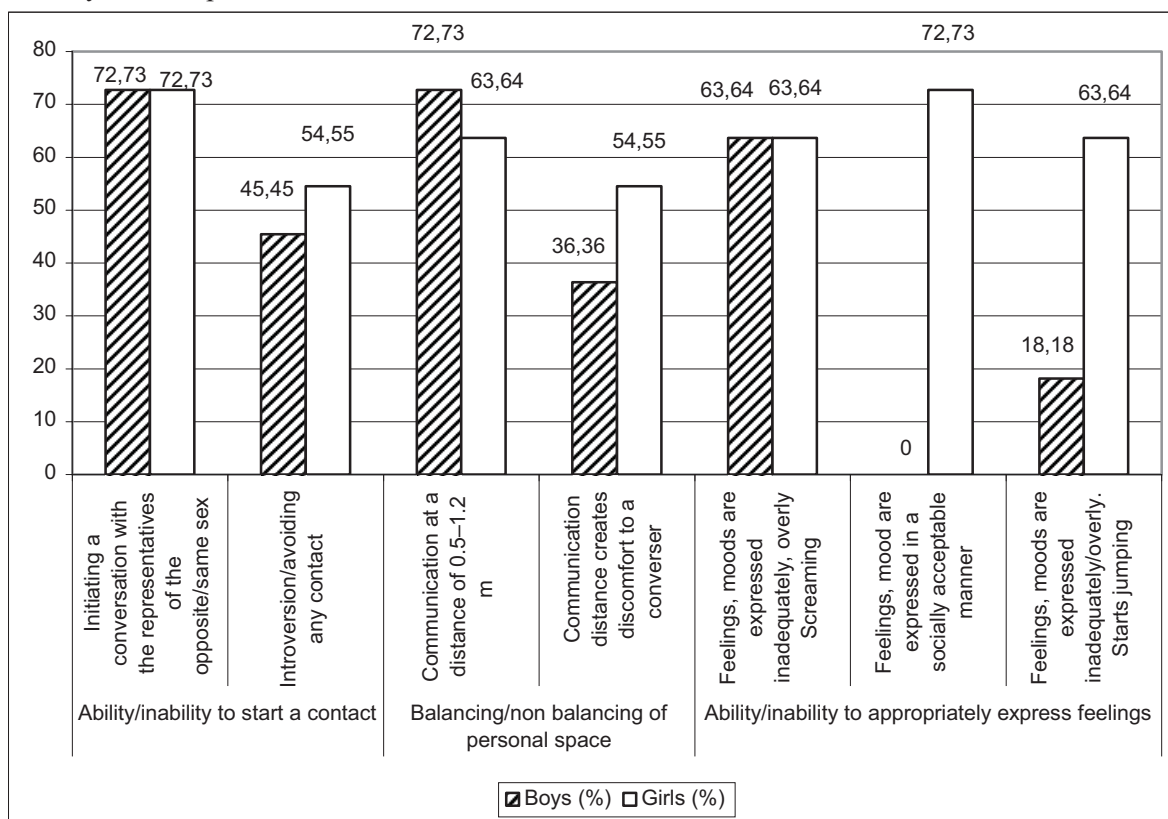
secrets, or leads to egoism. It could not be stated, that these pupils always behave honourably with other people, listen to their conscience and obey the law, follow the instructions or carry out tasks. The sexuality of teenagers with mild mental disability is manifested in openly demonstrated

liking; however, the constant and inappropriate sexual interrelationships with their peer, toys and animals are not common to those adolescents. Experts unanimously disagreed that open masturbation is common to these teenagers. A destructive behaviour is noticed when an inappropriate behaviour of the peers is being reported (trying to make oneself superior) and lying in order to seek attention. Scientists and pedagogues disagree that some feelings and moods are expressed inadequately, i. e. seeking to hug and kiss the converser or tearful reaction to situations are not common to these pupils.

Due to the limited scope of the article, only the expression of sexuality through communication abilities and the expression of emotions will be discussed in more detail.

For the result interpretation the indicators assessed by the respondents were chosen, the

percentile frequency of which is more than 50%, as well as those cases when one indicator is assessed according to the expression of sexuality by one gender more than 50 % and by another – less than 50%. This analysis does not reflect the respondents’ answers which were identical when evaluating the features, either (these evaluations were discussed earlier). When analysing the features of sexuality expression of teenagers with mild mental disability through the communication abilities, (in experts’ opinion) it is obvious that boys as well as girls are equally able to start a contact, i. e. the ability to initiate a conversation with the same or the opposite sex (72.73 %), however, the girls (54.55 %) more often than the boys (45.45 %) avoid the contact and are introvert (picture 3).

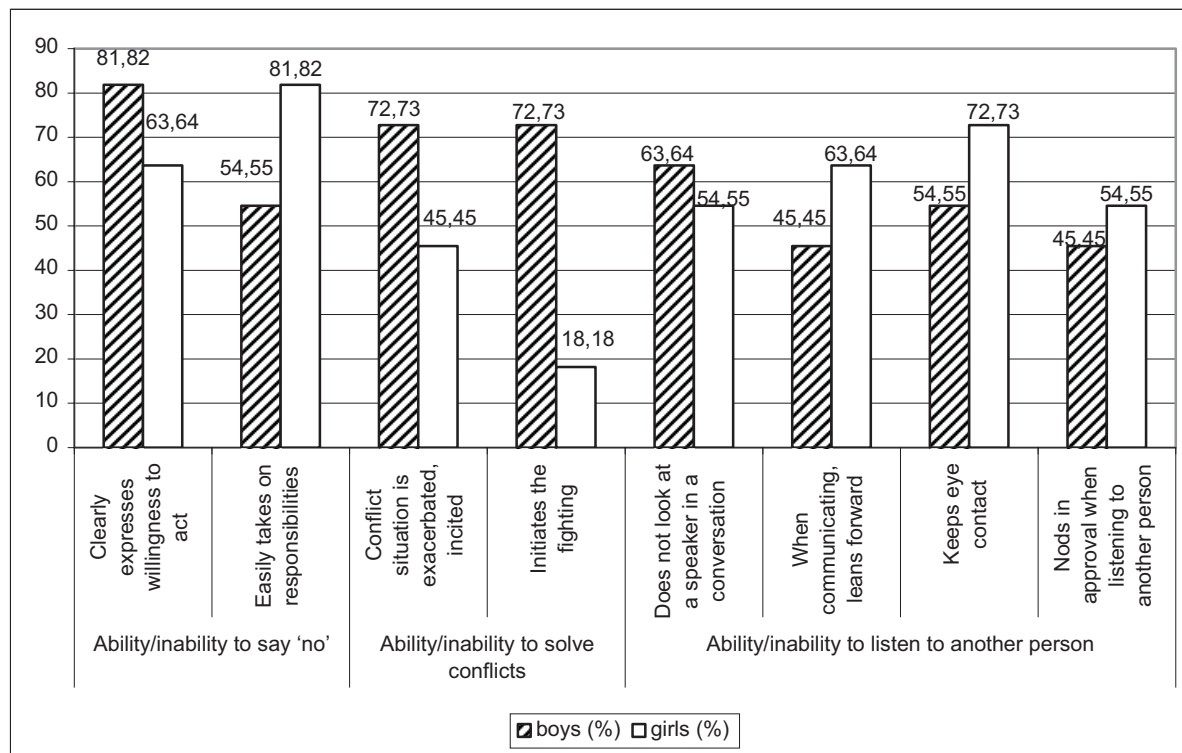
Picture 3. Communication abilities, manifesting in interpersonal relationships

The results of the research reveal that persons with disabilities often encounter the negative things which have influence on their life experience and their motivation to be or not to be with others. This is related to possible bullying, rejection, social isolation, short-term relationship, lack of choice, poor experience, introversion and

loneliness. The mentioned reasons can result in low self-confidence or over trust in others, avoiding of interaction and aggressive behaviour. Experts have noted that girls are slightly more trusting and less daring than boys; they find it more difficult to refuse unwanted or harmful activity. They take on responsibilities more easily

(81.82 %) rather than boys (54.55 %) and less rarely express unwillingness to act (63.64 %), while most boys are able to (81.82 %). The experts also claim that boys tend to exacerbate conflict situations (72.73 %) and even start fights

(72.73 %). Girls also have tendency to exacerbate and incite conflicts, but do this less often (45.45 %), they tend to initiate fights (18.18 %) less than the boys as well (picture 4).

Picture 4. Communication abilities manifesting in interpersonal relationships

When analysing the results of the research it becomes obvious that in the communication, not only verbal information is important; the thoughts of the speaking person are revealed by voice, body position and eyes as well. These aspects are also emphasised in other scientists' works (Garšvienė, Neverdauskaitė, 2008; Cymru, 2000), noting that non verbal communication gives an opportunity to recognise converser's feelings, mood, satisfaction / dissatisfaction in communication and so on. Facial expression, look, gestures, touches – these are the components of non verbal communication. Two kinds of non verbal communication are distinguished: vocal non verbal communication (voice intonation, shouting out and so on) and non vocal (gestures, movements, mimics and so on). (Garšvienė, Neverdauskaitė, 2008). In the experts' opinion, teenagers with mild mental disability communicate at a short distance (0.5–1.2m). This keeping a friendly distance is common to 72.73 % of boys and 63.64 % of girls, but a short communication distance causes more discomfort to conversers

who are interacting with girls (54.55 %), a bit less with boys 36.36 %. The inability to appropriately express feelings is often common to these teenagers, often it is done inadequately, for example, shouting (girls – 63.64 %, boys – 63.64 %) and jumping (girls – 63.64 %, boys – 18.18 %); girls, differently from boys (0 %) do this in a socially acceptable manner (72.73 %) (pictures 3. 4).

The results show that external (focused on 'outward') expression of feelings and emotions (screaming, jumping etc.) is more common to the teenagers with mild mental disability, than the 'introversion' and communication in a way that seems to be self-addressed, for example, waving hands, grinding teeth, rocking.

During the research it was noted that the teenagers with mild mental disability have good active listening abilities, which they manifest their attention by using the whole body: *leaning forward when communicating* (girls – 63.64 %, boys – 45.45 %); looking in the eyes: *eye contact is kept* (girls – 72.73 %, boys – 54.55 %) and the

ability to nod at the right time: *nodding in approval when listening to another person* (girls – 54.55 %, boys – 45.45 %). Boys (63.64 %) avoid looking at the converser more often than girls (54.55 %) (picture 4). Although the research showed that persons of both sexes have the ability to listen to the converser, girls do it with more persistence.

It is obvious that communication of people with disabilities has its peculiarities; since they often express themselves by their behaviour and body posture rather than by verbal-linguistic means. One can say that the behaviour of people with disabilities is a constant communication. Through behaviour, thoughts (cognitive and mental sphere) are shared, feelings are shown (emotional sphere), wishes and requirements are expressed (physical sphere). Therefore in the communication process, not only the contents of communication (rational level) is relevant, but also the ways of communication (emotional level) and expressions of behaviour reflecting internal and external communication of a person, i. e. interaction with other people (interactive level) are important (Vasiliauskienė, quoted from Garšvienė, Neverdauskaitė, 2008).

Assessing the communication peculiarities which are manifested in interpersonal relationships (table 2), the experts pointed out that openness is common to children with mild mental disability. However boys (72.73 %) reveal secrets more often than girls (0 %), talk on intimate issues (72.73 % boys, 54.55 % girls), whereas girls (81.82 %) are more likely to talk about their feelings than the boys (54.55 %). Being too open and trusting others pose a risk of sexual abuse, drug addiction, involvement in criminal activity.

The research has shown that teenagers with mild mental disability actively take part in joint activity (81.82 % girls, 45.45 % boys), and this could be a perfect opportunity for carrying out sexual education, protecting them from harmful environment impact and teaching them to be more vigilant in social environment.

By the expert assessment it was ascertained that girls dominate according to the indicators of friendliness in interpersonal relationship: the girls provide help more often than the boys (72.73 % girls, 54.55 % boys). When analysing communication peculiarities in interpersonal relationship, it has become evident that boys lack a sense of responsibility: do not want to correct mistakes (63.64 % boys, 45.45 %

girls), do not try to fulfil their promises (63.64 % boys, 54.55 % girls), carry out tasks half-heartedly (81.82 % boys, 63.64 % girls). So the girls are more responsible, also, as opposed to the boys, they promise to do the task again if they failed it the first time (63.64 % of girls, 36.36 % of boys).

Often in Lithuania as well as in other countries, the pragmatic approach to the sexuality of people with disability prevails, and is limited only to sexual education (information about contraception, sexually transmitted diseases, unplanned pregnancy etc.), forgetting the purpose of the sexual education – education of values, morality and will. Currently there is a number of approaches regarding the formation of sexuality: according to some authors (Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008; Obelenienė, Pukelis, 2004), current sexual education, without moral and will education does harm to young people; others claim (Veglia, 2004; Giulio, 2003; Rousso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Ustilaitė, 2008; Cymru, 2000) that sexual education may prevent the youth from early sexual relationships, diseases and unwanted pregnancy. Narbekovas, Obelenienė, Pukelis (2008) emphasise that sexuality education needs to be aimed at educating a personality who is able to create, love and start harmonious relationship with the opposite sex.

Ability to behave responsibly is very important when discussing the expression of sexuality of the teenagers with mild mental disability, as it has influence on taking right decisions, interacting with other people, including opposite sex persons. During the research it was ascertained that the girls can be characterised as having a bigger sense of responsibility, and they are able to behave more respectfully in interpersonal relationships than the boys: emphasise the behaviour they don't like less (54.55 % girls, 45.45 % boys), let others express their opinion (81.82 % girls, 72.73 % boys), do not belittle other people's abilities, thoughts, efforts (81.82 % girls, 63.64 % boys), avoid giving orders and telling others what to do (54.55 % girls, 36.36 % boys); however, persons of both sexes are equally inattentive when communicating (72.73%). It needs to be said that the boys try to listen to the others less than the girls (54.55 %).

The personality features of teenagers with mild mental disability have been divided

(by the experts) into blocks, which show that the boys are socially more active, however the girls can be characterised as having features of 'feminine' social passiveness. Assessing the indicators of kindness/roughness, the stereotyped tendencies which prevail in gender expression have been revealed: the girls are much kinder, the boys – rougher. The boys (72.73 %) more often roughly touch the converser than the girls (18.18 %) and use a rough tone of voice (63.64 % boys, 27.27 % girls). The girls are more gentle in interpersonal relationship (63.64 %), trying to hold the other person's hand (of the same or the opposite sex) when communicating (54.55 %). Some experts (1/3 of them) attributed the suaveness to boys, and trying to hold another person's hand (same or opposite sex) – only 18.18 %.

In society, the negative attitude towards people with disabilities prevails; they experience social isolation, are rejected because of their appearance or their way of thinking. Experiencing isolation, living and communicating with a very limited number of people, being introvert, they do not have a sufficient variety of experience. A monotonic lifestyle, a lack of different activities, and monotonousness of a daily routine restrict conversation topics. It is apparent from the results of the research that the girls feel tension in interpersonal relationship more often than the boys. They more often flinch (72.73 % girls, 27.27 % boys) and get into conflicts between themselves (81.82 % girls, 0 % boys). Prevailing simple activities and (or) a stagnant daily routine can be a cause for interpersonal conflicts.

Table 2

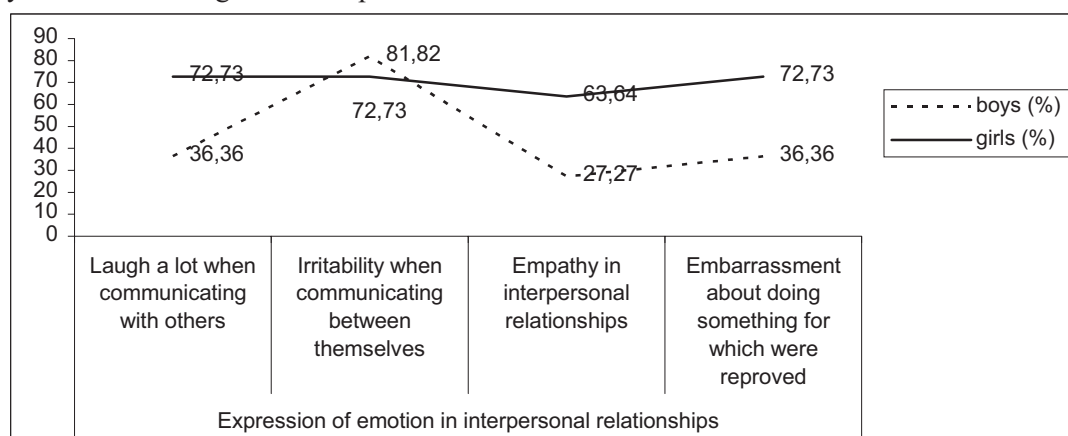
Peculiarities of communication, manifesting in interpersonal relationships

Criteria	Indicators	Boys, %	Girls, %
Openness / introversion	Reveal secrets	72.73	0
	Talk about intimate things	72.73	54.55
	Tell others about their feelings	54.55	81.82
Friendliness / unfriendliness	Refusal to participate in joint activity	81.82	18.18
	Reluctance to help the peers and adults	72.73	63.64
	Wish to participate in joint activity	45.45	81.82
	Help in interpersonal relationship	54.55	72.73
Responsibility / irresponsibility	When failing the task, undertakes to do it again	36.36	63.64
	Do not want to correct mistakes	63.64	45.45
	Do not try to fulfil promises	63.64	54.55
	Do not do tasks/homework	63.64	45.45
	Carry out tasks half-heartedly	81.82	63.64
Respect / disrespect	Able not to emphasise the behaviour that he/she doesn't like	45.45	54.55
	Criticise peers, adults	54.55	63.64
	Allow others to express their opinion	72.73	81.82
	Do not listen to the opinion of others	72.73	54.55
	Do not belittle other persons' abilities, thoughts, efforts	63.64	81.82
	Tell others what to do	72.73	72.73
Attentiveness / inattentiveness in interpersonal relationships	Avoid instructing, telling others what to do	36.36	54.55
	Wander when communicating	72.73	72.73
Kindness / roughness	Rough touching of another person	72.73	18.18
	Rough tone when communicating	63.64	27.27
	Suavity in interpersonal relationship	27.27	63.64
	Trying to hold other person's (same or opposite sex) hand when communicating	18.18	54.55
Tension	Often get into conflicts among themselves	0	81.82
	Flinching in unexpected situations	27.27	72.73

When analysing communication skills it is relevant to discuss manifestation of sexuality through the emotions, i. e. feelings, attitudes, reactions to people, circumstances etc. As we cannot recognise emotions from the measurements of body arousal, we can do it monitoring the expression of faces and bodies, listening to the voice tone etc. The ability to recognise emotions as well as the ability to express them appropriately has a strong influence on the success of interpersonal communication. Positive emotions help to assimilate educational material, encourages creativeness etc.

During the expert interview it was ascertained that teenage girls with mild mental disability have a more significant expression of

emotions in interpersonal relationships than boys (picture 5), they are more emphatic (63.64 %) than boys (27.27 %). The teenage girls with mild mental disability are cheerful (*laugh a lot when communicating with others*), this is common to 72.73 % of girls and 36.36 % of boys. The girls more often get embarrassed when their behaviour is reproved (72.73 %), whereas the boys feel less embarrassed (36.36 %). However the boys are more irritable when communicating between themselves (81.82 %) than the girls (72.73 %). It can be concluded that a favourable emotional climate in the classroom, a group, school or family positively influences the expression of sexuality through the communication skills.

Picture 5. Expression of emotions seeking to get attention

The communication skills of teenagers with mild mental disability as well as peculiarities of communication and the expression of emotions have influence on the development of a person's identity; on the other hand, it influences society's attitude towards the development of a person's with mild mental disability identity formation as well. Sexuality education should be focused on the education of communication skills, social skills, emotions, moral values and will.

Conclusions

1. The theoretical analysis of gender identity provided by scientific literature on education, philosophy, sociology allowed to construct the *model with the features of sexuality expression, encompassing communication abilities and their peculiarities, expression of emotions, social behaviour*

and skills, sexuality and destructive behaviour in interpersonal relationships.

The model helps to ground the education of gender identity of the teenagers' with mild mental disability through communication.

2. When analysing the results of the expert evaluation, the features of sexuality expression of teenager's with mild mental disability through communication were revealed:

- Based on the expert evaluation it is possible to say that teenagers with mild mental disability have the ability to initiate a contact; they use to communicate standing at a close distance with their peer (0.5–1.2 m.). However, the girls more often than boys are able to listen to the other person. Friendliness, responsibility, respect, kindness, suavity are common to

girls. The girls express their emotions more in interpersonal relationships: they are more emphatic, joyful.

- The experts unanimously agreed that the characteristics of teenagers' with mild mental disability communication are related with too much trust in others, tension in interpersonal relationships, for example, unnecessary body movements (biting a pencil, pulling clothes, biting nails etc). When assessing communicational skills, manifesting in interpersonal relationships, the experts pointed out that too much openness, inattentiveness when communicating are common to teenagers with mild mental disability.
- During the research, differences between sexes became apparent: the girls are slightly more trusting and less courageous than the boys; they find it more difficult to refuse an unwanted or harmful activity. The

girls become embarrassed more often, but are less irritable than boys. The boys are likely to exacerbate conflict situations and even start a fight. The girls also have a tendency to exacerbate and incite conflict situations, but they do it less often, they start fights less often than boys, who often lack a sense of responsibility, reveal secrets and behave roughly.

**References attached to the original paper
(pp. 103–104)**

Received 2010 10 11